

DERIVARE EMPIRICĂ ȘI DEDUCȚIE TRANSCENDENTALĂ. DESPRE DIFERENȚA EPISTEMOLOGICĂ DINTRE LOCKE ȘI KANT

CONSTANTIN STOENESCU
Universitatea din București

Empirical Derivation and Transcendental deduction. On the Epistemological Difference between Locke and Kant. My attempt in this paper is to take into account the historical relation between Locke's *Essays on Human Understanding* and Kant's *Critique of Pure Reason*, a topic which was traditionally neglected in favour of a debate about the role of David Hume in Kant's awakening from the so called „dogmatic sleep”. Andrew Seth in 1893 and James Gibson in 1960 compared the epistemologies of Locke and Kant. My working hypothesis is that although we are attracted to discover the similarities between the two and to reveal anticipations of some Kant's ideas in Locke's *Essay*, there is a big epistemological gap between *Essay* and *Critique* sprung from the difference between empirical derivation of concepts, one of the main ideas in Locke's *Essay*, and the transcendental deduction of them, the new philosophical project developed by Kant.

Keywords: knowledge; the origin of concepts; empirical derivation; transcendental deduction; John Locke; Immanuel Kant.

ESEUL DIN CRITICA RAȚIUNII PURE

Este cunoscut faptul că luarea în considerare a surselor istorice ale filosofiei lui Kant duce întotdeauna înapoi la Hume¹. Mai puțin cercetată este relația lui Kant cu opera lui Locke, deși o primă încercare datează încă din anul 1893, când Andrew Seth publică studiul „Epistemology in Locke and Kant”², și cu toate că interesul pentru interpretarea *Criticii Rațiunii Pure* în cheie epistemologică a crescut pe măsura dezvoltării filosofiei analitice. Abia în anul 1960, James Gibson a propus o reconsiderare a rolului *Eseului* lui Locke în raport cu problematica *Criticii Rațiunii Pure*. Deși este o interpretare care ar putea fi socotită una favorabilă filosofului englez, în sensul plasării sale teoretice în condiția de precursor al unor teme kantiene, cred că aceasta reprezintă un bun pretext pentru a construi o ipoteză de lucru care

¹ De unele dintre aceste aspecte m-am ocupat anterior; vezi C. Stoenescu, „Kant și Hume. Începutul dramei transcendente”, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, vol. al XII-lea, București, Editura Academiei Române, 2004.

² Vezi Andrew Seth, „Epistemology in Locke and Kant”, în *The Philosophical Review*, vol. 2, nr. 2, pp. 167–186, 1893.

ia în seamă anumite similarități și filiații pentru a scoate în evidență marea ruptură epistemologică dintre cei doi filosofi, bazată pe diferența dintre derivarea empirică și deducția transcendentă a conceptelor. Acest studiu nu este nimic altceva decât o articulare în detaliu a acestei ipoteze.

Deși Kant este foarte parcimonios cu referirile la istoria filosofiei în *Critica Rațiunii Pure*, se poate spune că trimerile la John Locke sunt suficiente pentru a desprinde o anumită țesătură ideatică destul de consistentă. În acest studiu, îmi propun mai întâi să prezint felul în care Kant se raportează la *Eseul* lui Locke, să identific apoi anumite teme epistemologice comune și să scot la iveală unele continuități, pentru ca în final să sesizez o diferență epistemologică fundamentală pornind de la distincția dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendentă.

Așadar, ce se poate spune despre relația dintre *Eseul* lui Locke și *Critica Rațiunii Pure* a lui Kant pornind de la felul în care însuși Kant se raportează explicit la textul lui Locke? Să menționăm mai întâi aprecierile făcute de Kant cu privire la cercetarea lui Locke din *Eseu*.

În „Prefață” la prima ediție din anul 1721 a *Criticii Rațiunii Pure*, Kant se referă la disputa dintre dogmatism și scepticism cu privire la legitimitatea metafizicii și în acest context menționează încercarea lui Locke de a contribui la rezolvarea unora dintre aspectele problematice „printr-o anumită fiziologie a intelectului omenesc”³. Rețin această calificare a tipului de cercetare întreprinsă de Locke, ea fiind relevantă pentru înțelegerea proiectelor epistemologice ale modernității din perspectiva criticismului kantian.

Miza teoretică identificată de Kant o constituie distincția dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendentă. În prima parte a *Criticii* („Teoria transcendentă a elementelor”, diviziunea întâi, „Analitica transcendentă”, cartea întâi, „Analitica conceptelor”, capitolul al doilea, „Despre deducția conceptelor pure ale intelectului”), Kant propune distincția dintre deducția transcendentă a conceptelor, adică dintre explicarea modului în care anumite concepte se pot raporta *a priori* la obiecte, în sensul că aceste concepte nu iau obiectele din nicio experiență, și deducția empirică a conceptelor, aceea „care arată modul cum un concept a fost dobândit prin experiență și prin reflecție asupra ei, și care, prin urmare, nu privește legitimitatea, ci faptul din care a rezultat posesiunea ei”⁴.

Așadar, acele concepte care sunt folosite pur *a priori* au nevoie de deducție transcendentă pentru a fi justificate. Dovezile experienței nu sunt suficiente pentru justificarea unei asemenea folosiri. Avem două genuri de concepte distincte care au în comun faptul că se raportează *a priori* la obiecte. Este vorba de spațiu și timp ca forme ale sensibilității care au realitate empirică și idealitate transcendentă, așa cum sunt definite acestea în „Estetica transcendentă”, și de categoriile pure ale

³ Immanuel Kant, *Critica Rațiunii Pure*, trad. Nicolae Bagdasar, Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 22.

⁴ *Ibidem*, p. 119.

intelectului. Kant precizează că „A voi să încercăm o deducție empirică a lor ar fi o muncă cu totul zadarnică, deoarece caracteristica naturii lor constă tocmai în faptul că ele se raportează la obiectele lor. Dacă deci o deducție a acestor concepte este necesară, ea va trebui să fie totdeauna transcendențială”⁵.

După Kant, aceste concepte, asemenea oricărei cunoașteri, pot fi cercetate în două feluri, și anume, fie căutăm principiul posibilității lor, fie cel puțin cauzele ocazionale ale producerii lor în experiență. O cercetare asupra facultății de cunoaștere, adică, în termenii lui Kant, asupra felului în care impresiile senzoriale oferă materia cunoașterii, precum și asupra felului în care ne ridicăm de la percepții particulare la concepte generale a fost realizată, apreciază Kant, chiar de John Locke. Dar, observă Kant, „urmând calea lui Locke, nu putem realiza o deducție a conceptelor pure *a priori* deoarece folosirea lor trebuie să fie independentă de experiență, deci, ele nu își pot avea originea în experiență. Locke a realizat mai degrabă o derivare fiziologică”⁶, care nu este o deducție propriu-zisă deoarece privește o chestiune de fapt, o explicare a posesiunii cunoașterii pure. Așadar, avem nevoie de o deducție transcendențială. O deducție empirică a acestor concepte este o tentativă zadarnică „cu care se poate ocupa numai acela care nu a sesizat natura cu totul particulară a acestor cunoștințe”⁷.

Dacă în cazul intuițiilor pure nu este nevoie de o deducție transcendențială, în sensul că geometria folosește conceptul de spațiu limitat la lumea sensibilă externă cu privire la care spațiul este forma pură a intuiției ei, în cazul conceptelor pure ale intelectului, întrucât nu pot apărea obiecte fără a trebui să se raporteze necesar la funcții ale intelectului, apare nevoia căutării deducției transcendentale. Mai mult, în cazul categoriilor intelectului apare o dificultate pe care nu am întâlnit-o în câmpul sensibilității: „cum condiții subiective ale gândului pot avea valabilitate obiectivă, adică să procure condițiile posibilității oricărei cunoașteri a obiectelor, căci fără funcțiile intelectului pot fi date fără îndoială fenomene în intuiție”⁸. Exemplul dat de Kant este conceptul de cauză.

Kant evaluează demersul lui Locke. Astfel, potrivit lui Kant, filosoful britanic a derivat conceptele pure ale intelectului din experiență și, inconsecvent fiind, a deschis apoi calea „exaltării rațiunii”⁹, deoarece a ajuns la cunoștințe care depășesc limitele experienței. Or, ceea ce este derivat din experiență este doar contingent, nu necesar. Dezvoltarea experienței ne oferă o ilustrare a conceptelor pure, nu o deducție a lor. Conceptele pure sunt condiții *a priori* ale posibilității experienței și în acest sens sunt necesare. Numai cu ajutorul lor poate fi gândit în genere un obiect al experienței. Numai datorită lor e posibilă experiența (în ce privește forma gândirii)¹⁰.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 120.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 121.

⁹ *Ibidem*, p. 125.

¹⁰ Vezi *ibidem*, p. 123.

Încă o observație a lui Kant este lămuritoare pentru înțelegerea diferenței dintre derivarea empirică și deducția transcendentă. Acesta consideră că Leibniz și Locke s-au limitat unilateral numai la cercetarea a câte unui singur izvor (sau sursă a) al reprezentărilor noastre, la intelect și, respectiv, la sensibilitate. Dar cele două izvoare „numai unite pot judeca obiectiv valabil despre lucruri”¹¹. Leibniz intelectualiza fenomenele, Locke senzualizase conceptele intelectului¹².

Cu privire la originea cunoașterii prin rațiune pură, problema era de a ști dacă acest gen de cunoștințe sunt derivate în vreun fel și din experiență sau dacă își au sursa numai în rațiune, independent de orice experiență. În această privință, Locke este considerat de Kant drept un continuator al tradiției aristotelice. Locke, apreciază Kant, „după ce derivase toate conceptele și toate principiile din experiență, merge atât de departe în folosirea lor, încât susține că existența lui Dumnezeu și nemurirea sufletului, deși ambele obiecte se află cu totul în afara limitelor experienței posibile, pot fi demonstrate tot atât de evident ca oricare teoremă matematică”¹³. În termenii lui James Gibson, autorul care accentuează relația de continuitate dintre Locke și Kant, dacă îi privim comparativ pe Locke și Kant din perspectiva abordării problemei cunoașterii, vom constata că fiecare dintre cei doi încearcă să propună un nou punct de vedere: Locke urmează „noua cale a ideilor”, Kant propune altceva, dar ambii filosofi încearcă să aplice cunoașterii *principiul criticii interne*¹⁴. Atunci, dacă Locke este un precursor al unei abordări critice a problemei cunoașterii, cum înțelegem continuitățile ideatice dintre cei doi în condițiile în care, așa cum rezultă din considerațiile de până acum, avem o diferență epistemologică ireconciliabilă, asumată explicit de Kant, rezultată din deosebirea dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendentă?

SCOPURI EPISTEMOLOGICE ASEMĂNĂTOARE?

Este un loc comun în cercetarea filosofică semnalarea similarității dintre felul în care Locke enunță scopul *Eseului* în „Prefața” acestuia și felul în care Kant descrie problema *Criticii*. Amândoi anunță că vor cerceta natura și întinderea cunoașterii, ca o problemă distinctă de cercetarea realității sau discursul metafizic despre lume. În raport cu atitudinea dogmatică a metafizicianului tradiționalist, ei se vor situa într-o opoziție critică, adică nu vor lua drept bună capacitatea gândirii de a descrie conceptual natura realității și vor contura proiecte de cercetare critică a cunoașterii.

¹¹ *Ibidem*, p. 260.

¹² *Vezi Ibidem*, p. 290.

¹³ *Ibidem*, p. 600.

¹⁴ *Vezi James Gibson, Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, p. 311.

De fapt, cei doi ar pune în discuție o așa-numită problemă a priorității între metafizică și epistemologie, în sensul că vor susține că metafizica poate fi elaborată numai după ce au fost elucidate anumite probleme de tip epistemologic. În „Epistola către cititor” care deschide *Eseul*, Locke motivează cercetarea prealabilă a capacităților și limitelor intelectului omenesc în raport cu alte teme filosofice prin scopul obținerii certitudinii că putem ajunge la cunoaștere, nu doar la simple aprecieri și opinii¹⁵.

Dar, prin faptul că insistă asupra amânării tuturor încercărilor de construcție metafizică până când nu este stabilită legitimitatea lor prin cercetarea condițiilor cunoașterii, atât Locke cât și Kant comit, după Gibson, două erori fatale, dar complementare¹⁶. Pe de o parte, ei admit în mod tacit drept bună concepția dogmatică asupra realității, pe de altă parte, ei despart cunoașterea de aprehensiunea realității. Rezultatul este că fiecare este urmărit de spectrul unei realități care este incognoscibilă în natura ei internă, astfel încât, în ciuda eforturilor lor de a evita un asemenea rezultat, cunoașterea are pentru fiecare, în ultimă instanță, aparența unei funcții doar formale. Această poziție apare într-o formă mai dezvoltată în doctrina kantiană a lucrului în sine. În cazul lui Locke, deși acesta pornește de la asumția că realitatea absolut independentă de mintea cunoscătoare urmează să fie descoperită în existența materială, caracterizată prin calități primare, el este forțat în cele din urmă să adopte, prin distincția dintre esențe reale și esențe nominale, o poziție ce pare foarte asemănătoare cu aceea pe care o va susține Kant. Pentru Locke, dincolo de corpul perceptibil, există esențele reale necunoscute, de care depind toate calitățile perceptibile ale corpului, iar dincolo de – sau în spatele corpului perceptibil și al esenței sale reale – s-ar afla un *substratum* incognoscibil. Acest nivel ar fi asemănător celui kantian al lucrului în sine.

Totuși, cunoașterea este un act orientat spre un obiect identificabil ca realitate. Acesta ar fi motivul pentru care amândoi admit un gen secundar al realității a cărei cunoaștere poate fi obținută¹⁷. Această acceptare apare în teoria lui Kant a realității obiectului fenomenal care presupune constituenți extrași din experiență și care este determinat de categorii, precum și în teoria lui Locke după care, deși cunoașterea noastră are legătură cu ideile, așa cum le definește Locke, și, în consecință, nu poate să penetreze înăuntrul lucrurilor, totuși, în măsura în care ideile sunt provenite din experiență, ele și cunoașterea care le conține trebuie să fie considerate „reale”. Acest gen secundar de realitate este în fiecare caz în parte conceput drept direct dependent de minte. Cu alte cuvinte, nu avem o cunoaștere directă a realității, ci una intermediată, trecută prin filtrul reprezentational al minții subiectului epistemic. De aceea, deși nici „fenomenul” la Kant și nici „ideea” la Locke nu sunt corect înțelese dacă sunt reduse la stări subiective, nici „fenomenul” și nici „ideea” nu pot

¹⁵ Am analizat pe larg această expunere de motive cu privire la teza priorității unei analize epistemologice în raport cu elaborarea unei cercetări filosofice în: C. Stoenescu, „Kant și Hume. Începutul *dramei transcendentale*”, ed. cit., pp. 91–101.

¹⁶ Vezi James Gibson, *op. cit.*, pp. 312–313.

¹⁷ Vezi *ibidem*, p. 313.

avea niciun fel de existență separat de funcționarea minții în care le sesizăm. În termeni kantieni, putem deja recunoaște că activitatea sintetică a subiectului este aceea care constituie fenomenele, iar ideile încetează să mai fie atunci când nu avem nicio percepție prin care ele să fie aduse în câmpul cognitiv al conștiinței. Dar sunt fenomenele chiar acea cunoaștere la care voiam să ajungem sau doar un nivel la care trebuie să ne oprim pentru că nu putem merge mai departe în cunoașterea realității? Nu cumva o realitate care există doar în și prin actul prin care este cunoscută este la fel de incapabilă să satisfacă condițiile cunoașterii ca și o realitate care este complet în afara domeniului cunoașterii? Altfel spus, chiar dacă ajungem la o cunoaștere fenomenală, despre realitate, adică despre lucrul în sine sau despre esențe, tot nu știm nimic. Pentru a evita o asemenea capcană, deopotrivă sceptică și agnostică, trebuie să ne repliem prin a recunoaște, principial, adică maximal din punct de vedere teoretic și critic, că orice cunoaștere presupune în mod definitiv o relație a minții cu o realitate a cărei natură și existență este independentă de cunoașterea ei de către noi, dar este totuși în relație de continuitate cu experiența noastră.

Se poate observa, pe bună dreptate, că atât Locke, cât și Kant, acesta din urmă cu atât mai mult, lucrează cu un concept al cunoașterii care presupune situarea ei conceptuală în diferență față de simpla opinie. Dacă, așa cum afirmam câteva paragrafe mai sus, Locke discută în *Eseu* despre ceea ce putem obține printr-o cercetare a limitelor intelectului omenesc și constată că, prin „experimente regulate și judicioase”, putem să înțelegem mai bine natura corpurilor și să descoperim proprietățile lor, dar „aceasta este numai apreciere și opinie, nu cunoaștere și certitudine”¹⁸, Kant lucrează cu un concept al cunoașterii care presupune un demers pe care, în epistemologia contemporană¹⁹, îl vom standardiza prin definiția cunoașterii drept opinie adevărată și întemeiată²⁰.

¹⁸ John Locke, *Eseu asupra intelectului omenesc*, trad. Armand Roșu, Teodor Voiculescu, București, Editura Științifică, 1961, vol. II, IV, XII, paragraful 10, p. 254.

¹⁹ Vezi, de exemplu, R. K. Shope, *The Analysis of Knowing: A Decade of Research*, Princeton, Princeton University Press, 1983, pp. 12–19.

²⁰ Redau *in extenso* fragmentul kantian A822/B850, subintitulat „Despre părere, știință și credință”, pe care îl am în vedere: „Considerarea a ceva ca adevărat sau valabilitatea subiectivă a judecății, în raport cu convingerea (care este în același timp obiectiv valabilă), are următoarele trei trepte: *părerea*, *crediința* și *știința*. *Părerea* este considerarea a ceva ca adevărat, având conștiința că această considerare este insuficientă *atât* subiectiv, *cât* și obiectiv. Dacă considerarea nu este decât subiectiv suficientă și în același timp este obiectiv insuficientă, ea se numește *crediință*. În sfârșit, dacă ea este suficientă atât subiectiv, cât și obiectiv, se numește *știință*. Suficiența subiectivă se numește *convingere* (pentru mine însumi), cea obiectivă se numește *certitudine* (pentru oricine). Nu mă voi ocupa cu lămurirea unor concepte atât de ușor de înțeles” (Kant, *Critica rațiunii pure*, ed. cit., p. 583, italice în original). Shope (*op. cit.*, pp. 12–19) este categoric în susținerea ideii potrivit căreia acest fragment este în mod neîndoielnic o versiune specifică, încărcată istoric și contextual, a definiției standard a cunoașterii potrivit căreia opinia, fie ea doar perceptuală, este doar un candidat la titlul de cunoaștere, ceea ce înseamnă că ea poate fi înșelătoare.

Cu atât mai elocvente sunt abordările propuse de Locke și Kant în legătură cu modul în care mintea poate fi concepută ca un mecanism epistemic capabil să producă adevăr și cunoaștere. Deopotrivă, tot problema minții este și sursa unor dificultăți insurmontabile. Locke definește idealul doxastic pe care Hume îl va reconsidera într-un mod provocator pentru Kant, motiv al trezirii din „somnul dogmatic”. Viziunea lui Locke asupra minții este reconstruită sistematic de Gibson²¹. Proiectul explicativ al lui Locke este limitat la a considera mintea așa cum este întrebuițată în legătură cu procesul apariției și procesării ideilor prin mecanisme psihologice asociaționiste, dar, deși aceste mecanisme sunt transparente și pot fi elucidate, rămâne presupuziția tacită că mintea este în ea însăși o entitate transcendentă, situată dincolo de experiență, pe care nu o putem descifra pentru că nu avem acces la ea. Deși încercarea sa de a corela datul senzorial sau ceea ce ne este dat în experiență cu categoria filosofică de substanță îl duce la încercături, Locke continuă să vorbească despre minte ca și cum ar presupune un *substratum*, aflat dincolo de domeniul experienței sau al cunoașterii. Prin urmare, întrucât materia și mintea sunt incognoscibile în privința esențialității lor, înseamnă că nu putem ști ce fel de determinări sunt acestea, ale cărei substanțe, dacă este o substanță unică sau dacă nu cumva dualismul cartesian este o explicație mai bună. După Gibson, aceleași probleme le găsim în oglindă și la Kant. Deși el teoretizează asupra iluziei transcendente care este implicată în încercarea de a reprezenta sufletul ca o substanță, el gândește încă despre conștiință ca și cum ar presupune o bază necunoscută și necognoscibilă. În spatele „fenomenelor simțului intern” prin care este cunoscut „eul empiric”, se află un ceva *noumenal* din care nu putem face un obiect al cunoașterii. De aceea, trebuie să admitem posibilitatea că *noumen*-ul care formează fundamentul percepției de către noi a sinelui să fie același cu acela căruia îi corespunde existența materială ca aparență. Cea mai strânsă paralelă între cei doi o regăsim în speculația ciudată prin care Locke și Kant resping interpretarea dogmatică a conștiinței identității personale, amândoi susținând că este imposibil pentru noi să știm dacă o asemenea conștiință, cu memoria ei cu tot, se corelează sau are drept suport o substanță de un anumit fel.

În fine, atunci când atât mintea, cât și realitatea sunt considerate entități discontinue în raport cu experiența noastră, este irezistibilă tentația de a privi experiența și cunoașterea ca un gen de efect al interacțiunii dintre ele. În loc să constituie datul nostru ultim, interpretat prin referire la ceea ce este mai complex, dar continuu în raport cu el însuși, experiența ajunge să fie reprezentată ca produsul a doi factori, care în mod esențial nu pot fi dați în experiență. Deși Locke și Kant diferă profund în privința răspunsului cu privire la natura contribuțiilor celor doi factori, fiecare în felul său acceptă această concepție asupra experienței ca un produs construit. Desigur, modalitățile de construcție sunt radical diferite de vreme

²¹ Prezint în continuare această reconstrucție într-un mod personal, deși mai mult expositiv decât critic. Vezi James Gibson, *op. cit.*, pp. 26 și urm.

ce pentru Locke conceptele provin din experiență, pe când Kant arată că sursa lor este în intelectul pur.

Pe scurt, realismul epistemologic al celor doi s-ar baza pe următoarele idei:

- obiectele există independent de subiectul cunoscător;
- nu cunoaștem adevărata natură a obiectelor, ci doar efectele pe care ele le au asupra simțurilor noastre;
- mintea însăși își organizează datele senzoriale.

Într-un studiu relativ recent, Tomida²² remarcă un același paradox privind relația dintre cei doi: Deși Kant este critic cu Locke și califică epistemologia sa, așa cum am precizat mai sus, drept doar o „fiziologie a intelectului omenesc”, deși Kant respinge teoria ideilor a lui Locke, idealismul transcendent ar fi modelat în cadrele teoriei ideilor. După Tomida, similaritățile puternice dintre cele două teorii ar fi următoarele:

- „Lucrurile în sine” kantiene corespund lucrurilor ca atare despre care discută Locke;
- „Reprezentările sensibile” kantiene corespund „ideilor sensibile” de la Locke;
- Relația de afectare dintre cele două niveluri, lucruri („lucruri în sine”) și idei (reprezentări), este similară.

Drept urmare, conceptul kantian de „lucru în sine” nu ar putea fi înțeles fără a lua în considerare modelul lui Locke al unei teorii naturaliste a ideilor. Adevărul este însă că, dacă ne reîntoarcem cu atenție la text, Kant formulează în primul rând un argument împotriva idealismului lui Berkeley și apoi își dezvoltă propria teorie. Cheia înțelegerii acestor similarități menționate de Tomida este dată de tratamentul pe care Kant îl aplică distincției propuse de Locke dintre calități primare și calități secundare. În *Prolegomene*, Kant face un comentariu lămuritor care merită redat în întregul lui pentru a servi drept încheiere pentru discuția de mai sus:

„Încă multă vreme înaintea epocii lui Locke, dar mai ales după aceea, a fost unanim recunoscut și acceptat că, în pofida existenței reale a lucrurilor externe, se poate spune despre o mulțime dintre predicatul lor că nu aparțin acestor lucruri în sine, ci doar fenomenelor lor și că ele nu au o existență proprie în afara reprezentării noastre. Printre aceste predicate se numără temperatura, culoarea, gustul etc. Nu văd însă nici un argument serios care ar putea fi adus împotriva considerării celorlalte calități ale corpurilor – care sunt numite *primare*, și anume, întinderea, locul și, în genere, spațiul cu tot ce ține de el (impenetrabilitatea sau materialitatea, forma etc.) – în rândul simplelor fenomene. Și după cum nu poate fi numit idealist acela care consideră culorile nu drept proprietăți ale obiectului în sine, ci drept modificări ale simțului văzului, tot așa nu ar putea fi numită idealistă doctrina mea doar pentru că socotesc că încă și mai multe proprietăți, ba chiar *toate acele proprietăți*

²² Vezi Yasuhiko Tomida, „Locke’s *Things Themselves* and Kant’s *Things in Themselves*. The Naturalistic Basis of Transcendental Idealism”, în Sarah Hutton, Paul Schuurmann (eds.), *Studies on Locke: Sources, Contemporaries, and Legacy*, Springer, Dordrecht, 2008, pp. 261–275.

care constituie intuiția unui corp aparțin doar fenomenului său; căci existența lucrului care ne apare nu va fi în acest fel suprimată, cum se întâmplă în adevăratul idealism, ci se arată doar că prin simțuri nu putem cunoaște lucrul așa cum este el în sine”²³.

Să reținem prudența lui Kant față de posibila interpretare a teoriei sale și delimitarea explicită astfel încât afirmațiile sale să nu fie „bănuite de idealism”²⁴. Precauțiile kantiene fuseseră anterior recunoscute de Locke drept dificultăți ale propriei sale teorii.

NATURA CUNOAȘTERII. PROBLEMA JUDECĂȚILOR SINTETICE A *PRIORI*

Întrebarea dacă nu cumva Locke anticipează teoria lui Kant despre sinteticul *a priori* a fost deseori pusă în diverse istorii ale filosofiei, însă cadrul în care o reluăm acum este cel strict determinat de cercetarea diferenței epistemologice dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendențială. Așadar, să formulăm întrebarea „Cum sunt posibile judecățile sintetice *a priori*?” pentru a decupa orizontul de așteptare al răspunsului. Așa cum am precizat mai sus, în acord cu interpretarea propusă de Gibson, multe dintre inconsistențele lui Locke și Kant ar rezulta din conceperea problemei cunoașterii într-o separare convențională de problema ontologică a realității lumii externe. De fapt, avem mai degrabă o amânare a unei pronunțări, o suspendare provizorie a judecății, ceea ce ar implica un dogmatism latent care contaminează de la bun început criticismul de diferite țării epistemice asumat de cei doi.

Este un loc comun al tuturor interpretărilor acela că pentru Kant genul de cunoaștere care trebuie examinată este aceea care este exprimată prin propoziții care asertează conexiuni care sunt universale și necesare. Drept urmare, Kant își începe cercetarea de la întrebarea „Cum sunt posibile judecățile sintetice *a priori*?” Cred că se poate susține pe bună dreptate, fără a forța un nivel hermeneutic excesiv de generos, că înainte de Kant, chiar dacă întrebarea nu este formulată în termenii sinteticului *a priori*, a avut loc o dezbatere cu privire la trasarea corectă a distincției dintre judecăți analitice și judecăți sintetice, iar Locke a fost unul dintre protagoniștii luați în considerare de Kant. Într-adevăr, Kant însuși atrage atenția asupra acestui aspect în *Prolegomene*²⁵, atunci când identifică în *Eseul* lui Locke o „anticipare vagă” a distincției menționate, dar arată că nu își dă seama dacă l-a anticipat

²³ Immanuel Kant, *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, trad. Mircea Flonta, Thomas Kleininger, 1987, pp. 85–86.

²⁴ *Ibidem*, p. 86.

²⁵ Mai precis, în *Prolegomene*, § 3, acolo unde Kant se referă la *Eseu*, Cartea a IV-a, Capitolul al III-lea, paragrafele al 9-lea și următoarele. Vezi *ibidem*, p. 66.

complet prin distincția dintre propoziții „banale” și propoziții „instructive”. Mai mult, este indiscutabil faptul că Locke a recunoscut importanța fundamentală pe care o au pentru cunoaștere judecățile care, în afară de faptul că sunt analitice, sunt universale și necesare. Asemenea lui Kant, Locke ar susține că doar asemenea judecăți formează conținutul științei, dar și că judecățile universale și necesare nu-și pot găsi întemeierea în apelul la experiențe particulare. În fine, Locke a recunoscut caracterul sintetic al judecăților matematice, un lucru care, după Kant, „pare să fi scăpat până acum cu desăvârșire analiștilor rațiunii omenești”²⁶. De aceea, să-i dăm iarăși cuvântul lui Gibson, se poate spune că „încercarea de a explica posibilitatea judecăților sintetice a priori, pornind de la exemplele care sunt furnizate de științele matematice, ocupă o poziție aproape la fel de proeminentă în *Eseu* ca și în *Critică*”²⁷.

Desigur, se poate continua comparația dintre Locke și Kant pornind și de la felul în care ei tratează cunoașterea care nu are caracter *a priori*. După Kant, o asemenea cunoaștere este conținută în judecățile *a posteriori*, iar după Locke, în propozițiile particulare despre existență, în contrast cu propozițiile universale despre relațiile dintre ideile noastre abstracte, care doar ele constituie știința. Ambii filosofi pornesc de la presupuziția că cunoașterea *a posteriori* rezultă din experiența perceptuală, dar nu rămân la această perspectivă empiristă reduționistă deoarece cunoașterea prin experiență a lucrurilor din lumea externă presupune o obiectivitate care nu poate fi explicată prin simpla constatare a efectelor perceperii lucrurilor asupra minții sau prin aprehensiunea conținutului experienței ca obiect al gândirii. Astfel, așa cum am menționat deja, la Locke apare dificultatea explicării relației dintre subiectul epistemic și lumea externă, subiectul cunoscător presupunând că datele sale perceptuale sunt despre obiecte din realitatea externă independentă de mintea sa. Locke admite că o asemenea relație nu poate genera cunoaștere în sensul strict al termenului, ci oferă numai o garanție care este însă practic echivalentă cu o pretenție de cunoaștere. În timp ce susține existența *lucrului în sine*, complet independent de minte și de experiența ei, Kant presupune că referirea implicită oricărei cunoașteri la ceva dincolo de minte și de reprezentările sau, pentru a folosi termenul lui Locke, de ideile sale, și care este presupusă explicit de subiectul epistemic atunci când analizează cunoașterea de care dispune, nu poate fi o referire la ceva necunoscut. După Kant, ceea ce se întâmplă poate fi înțeles drept o sinteză la care participă conținutul particular în discuție și celelalte conținuturi care constituie realitatea fenomenală. Această sinteză este realizată *a priori*, adică obiectivitatea este constituită prin sinteză, fiind presupusă logic și transcendentă în cogniția faptului particular. Altfel spus, o judecată *a posteriori* presupune prin ea însăși o determinare *a priori*.

Am identificat deja punctul de la care Kant începe să se despartă de Locke. Dacă scopurile lor epistemologice pot fi puse în analogie, dacă îi putem cuprinde într-un cadru teoretic și istoric în care Locke anticipează unele elemente ale proiectului

²⁶ *Ibidem*, p. 61.

²⁷ James Gibson, *op. cit.*, p. 318.

kantian, chiar în aceste apropieri găsim motive pentru a-i despărți. Țesătura este una foarte subtilă în care revenirile urmează despărțirilor. Astfel, dacă Locke postula existența a două forme ale cunoașterii, aceea prin experiență și aceea rațională, logic-demonstrativă, fără să știe să găsească o legătură între ele, Kant depășește impasul prin teoria sa asupra sinteticului *a priori*, dar, în același timp, pare tentat să se reîntoarcă la distincția absolută dintre factorii raționali și factorii empirici ai cunoașterii. Aceasta înseamnă că, deși cunoașterea faptelor presupune determinarea *a priori* a universalului, în orice judecată despre fapte avem un element pur empiric care este indiferent față de acest universal. De exemplu, atunci când formulăm judecata că iarba este verde, noi presupunem o determinare *a priori* a experienței noastre în acord cu concepțiile noastre despre substanță și calitate, dar verdeața ierbii nu ne poate fi dată altfel decât empiric.

Drept urmare, în măsura în care luăm în considerare calitățile sensibile ale lucrurilor, s-ar putea afirma că posibilitatea științei sau a cunoașterii în general depinde și de capacitatea subiectului epistemic de a abstrage din experiență, prin intermedierea ideilor sau a reprezentărilor, conținutul sensibil al acesteia. Cât de departe putem merge depinde de modul în care concepem rolul sinteticului *a priori*. În această privință, Locke și Kant se despart iarăși radical, pentru că în timp ce Locke sesizează dificultățile elaborării unei științe a naturii, Kant își asumă proiectul formulării principiilor fizicii pure. Nu există între ei o deosebire nici măcar cu privire la extinderea posibilă a unei asemenea cunoașteri. Acest acord dintre cei doi poate fi ascuns de contradicția aparentă dintre afirmația lui Locke că știința naturii este imposibilă și încrederea lui Kant în formularea principiilor fizicii pure. Așadar, putem înțelege acest punct de divergență tot pe baza diferenței dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendențială. Dacă pentru Locke întreaga cunoaștere depinde de idei, al căror conținut își are originea în experiență, Kant deosebește în orice cogniție între un factor pur, cu o funcție formală, și un factor empiric, iar cel dintâi nu își are și nu își poate avea originea în experiență. Ca urmare, „obiectele experienței posibile” sunt puse de Kant într-un cadru spațial și temporal și adecvate unei rețele categoriale explicative, fără de care nu am avea acces la ordinea lumii. Locke nu oferă în *Eseul* său niciun motiv pentru a crede că ar lua în considerare asemenea „restricții”, fiind în această privință excesiv de permisiv, chiar până la diluarea propriilor angajamente epistemologice empiriste.

Ce putem obține prin derivare empirică? După Locke, posibilitatea unei cunoașteri sintetice și apodictice depinde de luarea în considerare a relațiilor dintre conținuturile ideilor noastre generale abstracte. Dar cum explicăm universalitatea cunoașterii dacă ea este obținută prin abstractizare înțeleasă ca un proces de derivare empirică? Locke nu oferă o explicație adecvată cu privire la modul în care universalul ar putea fi extras din constituenții ultimi ai cunoașterii, ideile simple. Soluția oferită de Locke este un expedient, mintea fiind aceea care, din considerente de economicitate lingvistică, face ca anumite nume să semnifice în mod universal: „Generalul și universalul nu aparțin existenței reale a lucrurilor, ci sunt invenții și

creații ale intelectului, făcute de el pentru propriul lui folos²⁸ și „... atunci când părăsim particularul, noțiunile generale ce rămân sunt numai creații ale noastre, deoarece natura lor generală nu constă decât în puterea ce le-o dă intelectul să semnifice sau să reprezintă multe obiecte particulare. Căci semnificația ce-o au nu este decât o relație adăugată lor de către mintea omului²⁹”.

Dar nu doar limbajul dă generalitate cunoașterii, ci însăși „natura face multe lucruri asemănătoare³⁰, ceea ce înseamnă că clasificarea în genuri naturale nu este deloc arbitrară, ci un rezultat al sesizării de către mintea atentă a relațiilor dintre lucrurile individuale „în scopul de a le cuprinde și denumi sub termeni generali³¹”. De aceea, „dacă un om compară două lucruri, cu greu se poate presupune că el nu cunoaște elementele cu ajutorul cărora face această comparație³²”. Locke dă ca exemplu formarea ideii de frate prin compararea a doi oameni care au un tată comun. Sau, fără a face din critica ideilor înăscute o temă de discuție, putem selecta un exemplu dat în contextul acestei critici, cel al relației dintre întreg și parte, relație pe care Locke o consideră fundamentată în natura numărului și a întinderii. El observă că este imposibil să avem ideile relative fără a avea ideile de număr și extensiune, de vreme ce „ideile pozitive de care ele atârnă în mod propriu și nemijlocit sunt întinderea și numărul, iar întregul și partea exprimă numai relațiile lor³³”. Acest mecanism al minții omenesci iese la iveală și în cazul comparațiilor pe care omul este capabil să le facă. În contrast cu animalele care „nu compară ideile lor decât în raport cu unele împrejurări, care cad sub simțuri, legate de obiectele însăși³⁴”, omul obține cu totul alte rezultate: este „privilegiul exclusiv al intelectului omenesc ca atunci când a deosebit îndeajuns niște idei așa încât le percepe că sunt total diferite și, prin urmare, că sunt două idei, să caute mijloace și să examineze în ce împrejurări pot fi ele comparate³⁵”. Aceasta înseamnă că o comparație este făcută pe baza unui criteriu, de unde rezultă că în simpla recunoaștere a ideilor diferite este presupus un raționament care dezvăluie capacitatea minții de a surprinde generalitatea și universalitatea prin abstractizare.

Locke ajunge până în acest punct al argumentației sale în care corelează dependența minții de experiență cu derivarea empirică a conceptelor, capacitatea de a face raționamente abstracte, folosirea limbajului și acceptarea unei viziuni conceptualiste asupra universalităților, în acord cu realismul reprezentational ca poziție epistemologică. Acesta este punctul de cotitură în care Locke s-a oprit întrucât teoria sa nu mai avea nicio forță explicativă pentru a depăși impasul la care ar fi

²⁸ John Locke, *Eseu asupra intelectului omenesc*, III, 3, 11, ed. cit., vol. al II-lea, p. 19.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, III, 3, 13, ed. cit., vol. al II-lea, p. 20.

³¹ *Ibidem*, III, 6, 30, ed. cit., vol. al II-lea, p. 63.

³² *Ibidem*, II, 25, 8, ed. cit., vol. I, p. 304.

³³ *Ibidem*, I, 4, 6, ed. cit., vol. I, p. 60.

³⁴ *Ibidem*, II, 11, 5, ed. cit., vol. I, p. 135.

³⁵ *Ibidem*, II, 11, 5, ed. cit., vol. I, p. 135.

ajuns din admiterea ipotezei că universalul este o ficțiune arbitrară a minții noastre. Cum explicăm atunci posibilitatea gândirii conceptuale? Gibson sesizează această răscruce care poate fi parcursă nu doar printr-o revizuire radicală, ci prin adoptarea unei alte teorii asupra cunoașterii, așa cum va face Kant: „Trebuie să recunoaștem că funcția mintală de care depinde în mod subiectiv posibilitatea cunoașterii raționale nu constă în a abstractiza pornind de la experiență sau în a adăuga experienței un universal pe care aceasta nu îl conține, ci în ridicarea experienței înseși la un nivel mai înalt, prin recunoașterea explicită a unui universal care a fost prezent anterior, deși nu a fost aprehendat ca atare”³⁶.

De aceea, trecerea de la cercetarea lui Locke asupra conținutului obiectiv al ideilor la analiza de către Kant a principiilor sistematice de structurare a experienței duce deopotrivă și la o schimbare de metodă, prin plasarea reflecției într-un orizont logic. Experiența încetează să fie doar un compus din idei particulare, ea devine ca totalitate un dat prim care structurează cunoașterea particularului. Drept urmare, propozițiile prin care descriem natura abstractă a acestei structuri vor fi *a priori* și, întrucât îi acordă obiectului particular un loc în sistem, ele vor fi sintetice. Pentru a da un exemplu de construcție logică a unui asemenea argument transcendențial, experiențele noastre despre culori sunt organizate potrivit structurii conceptuale pre-existente, așadar pe baza a ceea ce este dincoace de experiență, iar nu derivat din ea.

SCHEMA CATEGORIALĂ ȘI METODA FIZICII TEORETICE

Cu atât devine mai clară, chiar contrastantă, diferența epistemologică dintre cele două teorii ale cunoașterii în cazul analizei conceptelor categoriale. Dacă luăm în considerare problema originii categoriilor, contrastul este evident: dacă pentru Locke o explicație genetică a categoriilor conduce înapoi la experiență, considerată analizabilă în idei simple, pentru Kant rețeaua categorială logic necesară este anterioară datului experienței. Același Gibson³⁷ desface în două componente reacția critică a lui Kant față de Locke în privința originii categoriilor:

(1) În încercarea de a trasa geneza istorică a conceptelor, Locke se ocupă numai de o problemă de fapt, ceea ce nu poate arunca nicio lumină asupra validității acestora, adică asupra temeiurilor noastre epistemice sau transcendentale de a le întrebuința pentru determinarea *a priori* a obiectelor experienței;

(2) Cu atât mai mult, în cazul special al categoriilor, nu poate fi tratată o asemenea cale a cercetării care să pornească genetic de la cele mai simple elemente ale cogniției. De aceea, în virtutea relației lor *a priori* cu obiectele, ele trebuie să fie recunoscute ca având o sursă complet distinctă de impresiile senzoriale. Deși este

³⁶ James Gibson, *op. cit.*, p. 325.

³⁷ *Ibidem*, p. 329.

adevărat că întreaga noastră cunoaștere începe *cu* experiența, nu înseamnă că ea rezultă *din* experiență. Dimpotrivă, însăși experiența noastră a obiectelor este un compus.

Din perspectiva teoriei realist-reprezentationaliste a lui Locke, se poate susține, împreună cu Gibson³⁸, că teoria kantiană este dominată în totalitate de antiteza dintre universalul abstract ca obiect al gândirii conceptuale și simpla varietate a impresiilor senzoriale, iar între acestea se situează spațiul și timpul ca intuiții pure ale sensibilității. În această privință, punctul de pornire pe care Locke și-l asumă este teoria lui Newton, iar Kant îl urmează, numai că și de această dată modul în care o face îl situează într-o diferență epistemologică fundamentală.

Problema nu este doar că și Locke, asemenea lui Kant, era interesat de noua teorie a lui Newton și de semnificațiile ei epistemologice, ci, așa cum am spus, de modul complet diferit în care fiecare dintre cei doi s-a raportat la teoria newtoniană: dacă Locke dorea să facă din analiza condițiilor cunoașterii un instrument propedeutic al cercetării naturii, Kant își propune să reformeze metafizica pornind de la exemplul geometrilor și al fizicienilor, oferind „o generalizare filosofică a procedurii experimentale al fizicii moderne, sau a metodei lui Newton”³⁹. Fragmentul citat îndeobște este o notă la „Prefața” la ediția a doua a *Criticii Rațiunii Pure*:

„Această metodă împrumutată de la fizicieni constă deci în a căuta elementele rațiunii pure în ceea ce *poate fi confirmat sau respins cu ajutorul unui experiment*. Pentru examinarea judecăților rațiunii pure, mai ales când cutează să treacă dincolo de orice limită a experienței posibile, nu se poate face nici un experiment cu obiectele ei (ca în fizică). Deci se va putea face numai cu *concepte și principii* pe care le admitem *a priori*, aranjându-le anume astfel ca aceleași lucruri să poată fi considerate, *pe de o parte*, ca obiecte ale simțurilor și intelectului pentru experiență, iar *pe de altă parte*, ca lucruri pe care le gândim numai, în tot cazul pentru rațiunea izolată și năzuind a depăși limita experienței, prin urmare din două laturi diferite. Dacă se va găsi că, în cazul când lucrurile sunt privite din acel îndoit punct de vedere, are loc concordanța cu principiul rațiunii pure, dar că, în cazul când sunt privite dintr-un singur punct de vedere, se produce o contradicție inevitabilă a rațiunii cu sine însăși, atunci experimentul decide în favoarea exactității acelei distincții”⁴⁰.

Ce obținem atunci printr-o asemenea aplicație a metodei fizicienilor, altfel spus, care sunt rezultatele secundare ale unui experiment transcendental prin care punem la probă ipoteza cu privire la condițiile posibilității experienței *în genere*? Nimic altceva decât că aceste condiții ale posibilității experienței *în genere* sunt

³⁸ *Ibidem*, p. 332.

³⁹ Ilie Pârvu, *Posibilitatea experienței. O reconstrucție teoretică a „Criticii rațiunii pure”*, București, Editura Politeia-SNSPA, 2004, p. 325.

⁴⁰ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, ed. cit., p. 34.

condiții ale posibilității obiectelor experienței. „Revoluția copernicană” este astfel înfăptuită și depășirea lui Locke prin analiza transcendențială anulează orice șansă a unui demers decompozițional prin care am încerca să ajungem la elementele primare ale cunoașterii prin experiență. Toate interpretările contemporane care au urmat această cale epistemologică sugerată de Seth și Gibson au accentuat, într-un fel sau altul, diferența dintre derivarea empirică a conceptelor și deducția lor transcendențială, fie că au vorbit despre caracteristici *a priori* ale conceptului experienței, așa cum face Strawson⁴¹, condiții intelectuale ale cunoașterii umane, așa cum propune Allison⁴², sau condiții conceptuale ale cunoașterii umane, după cum preferă Gardner⁴³. Minte nu este doar o mașinărie empirică⁴⁴, așa cum crede Locke, nu este nici măcar reductibilă la operații logice, ci ea se constituie în orizontul condițiilor de posibilitate drept o schemă conceptuală care face posibilă analiza fenomenelor și interpretarea lor ca experiență. Acest model al unei minți care își urmează scopurile epistemice este descifrat de Kant printr-o cercetare care ia în considerare nivelul cel mai general al condițiilor de funcționare. Altfel spus, referirea la metoda fizicii teoretice a lui Newton doar creează aparența unui proiect asemănător, pentru că, de fapt, Locke și Kant urmează drumuri complet diferite.

BIBLIOGRAFIE

- Allison, Henry E., 1983, *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defence*, Yale University Press, New Haven, London.
- Brook, Andrew, 1994, *Kant and the Mind*, Oxford University Press, Oxford.
- Gardner, Sebastian, 1999, *Kant and the Critique of Pure Reason*, Routledge, London.
- Gibson, James, 1960, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kant, Immanuel, 1994, *Critica Rațiunii Pure*, Editura IRI, București, trad. Nicoae Bagdasar, Elena Moisuc.
- Kant, Immanuel, 1987, *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, trad. Mircea Flonta, Thomas Kleininger.
- Locke, John, 1961, *Eseu asupra intelectului omenesc*, 2 vol., Ed. Științifică, București, trad. Armand Roșu, Teodor Voiculescu.
- Pârvu, Ilie, 2004, *Posibilitatea experienței. O reconstrucție teoretică a Criticii rațiunii pure*, Editura Politeia - SNSPA, București.
- Seth, Andrew, 1893, „Epistemology in Locke and Kant”, în *The Philosophical Review*, vol. 2, nr. 2, pp. 167–186.
- Shope, R.K., 1983, *The Analysis of Knowing: A Decade of Research*, Princeton University Press, Princeton.

⁴¹ Vezi Peter Strawson, *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, London, Methuen, 1966.

⁴² Vezi Henry E. Allison, *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defence*, New Haven, London, Yale University Press, 1983.

⁴³ Vezi Sebastian Gardner, *Kant and the Critique of Pure Reason*, London, Routledge, 1999.

⁴⁴ Vezi Andrew Brook, *Kant and the Mind*, Oxford, Oxford University Press, 1994.

- Stoenescu, Constantin, 2004a, „Kant și Hume. Începutul *dramei transcendente*”, în *Studii de Istorie a Filosofiei Universale*, volumul al XII-lea, Editura Academiei Române, București.
- Stoenescu, Constantin, 2004b, „Argumentul ontologic și problema întemeierii eticii ca știință demonstrativă la John Locke”, în Ion Tănăsescu (ed.), *Argumentul ontologic. Aspecte tradiționale și interpretări moderne*, Editura Pelican.
- Strawson, Peter, 1966, *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, Methuen, London.
- Tomida, Yasuhiko, 2008, „Locke's *Things Themselves* and Kant's *Things in Themselves*. The Naturalistic Basis of Transcendental Idealism”, în Sarah Hutton, Paul Schuurmann (eds.), *Studies on Locke: Sources, Contemporaries, and Legacy*, Springer, Dordrecht, pp. 261–275.